

בין אתרוג ללולב – על הסמליות שבארבעת המינים

ישראל חזני

על הפסוק "שְׁלֹשָׁה הֵמָּה נִפְּלְאוּ מִמֶּנִּי וְאַרְבַּעַה לֹא יָדַעְתִּים" (משלי ל יח), אומר המדרש: "... 'שלושה הֵמָּה נִפְּלְאוּ מִמֶּנִּי' – פסח ומצה ומרור; 'ארבעה לֹא יָדַעְתִּים' – אֵילוּ אַרְבַּעַת מִיָּנִין ...".¹ בדברים דלהלן ברצוני לעמוד על צדדים מספר בסמלים שמצאו חז"ל בארבעת המינים, ולהעיר על סמל נוסף, שהעמיד חכם מימי הביניים.

א

במנחות כז ע"א אנו קוראים:

ד' מינין שבלולב, ב' מהן עושין פירות וב' מהם אין עושין פירות – העושין פירות יהיו זקוקין לשאין עושין, ושאין עושין פירות יהיו זקוקין לעושין פירות, ואין אדם יוצא ידי חובתו בהן עד שיהיו כולן באגודה אחת. וכן ישראל בהרצאה (אין נענין בתעניות, ראה רש"י) עד שיהיו כולן באגודה אחת, שנאמר, "הבונה בשמים מַעֲלֵתִיו ואגודתו על ארץ יִסְדָּה" (עמוס ט ו).

וביתר פירוט במדרש הגדול לויקרא כג מ (מהדורת שטיינזלץ עמ' תרס):

... העושין פירות אלו תלמידי חכמים שיהו מבקשים רחמים על בעלי בתים כדי שינצלו מכל מיני פורעניות;
ושאינן עושין פירות ... אלו בעלי בתים שיהיו זקוקין לעשות נחת רוח לחכמים ולתלמידיהן.

* הדברים נכתבו לחג הסוכות תשנ"ט.

1 ויקרא רבה ל טו, מהדורת מרגליות (וכן להלן) עמ' תשיב. כוונת המדרש היא לזיהוי ארבעת המינים, אבל אנו נשתמש בו לצרכנו.

עיקרו של המדרש הוא האחדות שבין חלקי העם, שאף שאינם שוי ערך, הם נזקקים זה לזה.²

כיוון אחר אנו מוצאים בתנחומא בוכר אמור, כה:

“פרי עץ הדר כפות תמרים וענף עץ עבות וערבי נחל” – מה טיבן של ארבעה מינים הללו?

מהן עושיין פירות ומהן אינן עושיין פירות.

“פרי עץ הדר כפות תמרים” – אלו הצדיקים, שיש להם מעשים טובים;

“וענף עץ עבות וערבי נחל” – אלו הבינונים של ישראל.

אמר הקב“ה: “יקשרו להם כאחת ויעשו כלם אגדה אחת, כדי שלא יהיה בבני פסול – אם עשיתם כך ... באותה שעה אני מתעלה.

וכן הנביא אומר: “הבונה בשמים מעלותיו” – ואימתי הוא מתעלה? כשהן עשוין אגודה אחת, שנאמר “ואגודתו על ארץ יסדה”.

אף שהדרשן משתמש באותו פסוק של הדרשן בברייתא במנחות, אנו שומעים צליל אחר: ישנם בנים שיש בהם פסול והם זוכים לתואר “בינונים” – וכדי לטשטש את הפסול יש לערבם באלו שאין בהם פסול.³

2 הלשון מסורבלת מעט וכוונתו שבעלי הבתים מפרנסים את החכמים ובכך החכמים נזקקים להם. והשווה חולין צב ע”א: “אמר רבי שמעון בן לקיש, אומה זו כגפן נמשלה: זמורות שבה – אלו בעלי בתים; אשכולות שבה – אלו תלמידי חכמים; עלין שבה – אלו עמי הארץ; קנקנות שבה – אלו ריקנים שבישראל. והיינו דשלחו מתם (משם – מארץ ישראל): ליבעי (יצטרכו – יבקשו) רחמים איתכליא (אשכולות) על עליא (העלים), דאילמלא עליא לא מתקיימן איתכליא”. [“... כלומר תלמידי חכמים מגינים על עמי הארץ ... ולשו[ן] רש”י בגיט הנשה (חולין שם) ‘עלין שבגפן סובלין את הרוח ומגינין על אשכולות, כך עמי הארץ חורשין וזורעין וקוצרין מה שתלמידי חכמים אוכלין’” – ערוגת הבושם, מהדורת א”א אורבך, ב, עמ’ 166]. והשווה כריתות ו ע”ב: “א”ר חנא בר בונא א”ר שמעון חסידא, כל תענית שאין בה מפושעי ישראל אינה תענית, שהרי חלבה ריחה רע, ומנאה הכתוב עם סממני קטרת. אביי אמר, מהכא (מכאן): ‘ואגודתו על ארץ יסדה’”.

אפשר שרעיון זה מובע גם בויקרא רבה ל יד, עמ’ תשיב: “... השורה שללולב דומה לשורה שלאדם, וההדר דומה לעין, והערבה דומה לפה, והאתרוג דומה ללב (ראה להלן, על יד הע’ 28). אמר רבי אין בכל האיברין גדול מהן ואילו שהן שקולין כנגד כל הגוף – הו’ כל עצמותי תאמרנה (תהלים לה י). [על “מלחמת האברים” ראה ש’ שפיגל, אבות הפיוט – מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל, בעריכת מ”ח שמלצר, ניו יורק וירושלים תשנ”ז, עמ’ 387 ואילך].

3 כן גרס גם בתנחומא אמור יז, המקביל למנחות הנ”ל.

ביתר חריפות מפותח רעיון זה במדרש הבא:

“פרי עץ הדר” – אלו ישראל.⁴

מה אתרוג זה יש בו טעם ויש בו ריח, כך ישראל יש בהם בני אדם שיש בהם תורה ויש בהם מעשים טובים.

“כפות תמרים” – אלו ישראל.

מה התמרה הזו יש בה טעם ואין בה ריח, כך הם ישראל יש בהם בני אדם שיש בהם תורה ואין בהם מעשים טובים.⁵

“וענף עץ עבות” – אלו ישראל.

מה הדס זה יש בו ריח ואין בו טעם כך ישראל יש בהם בני אדם שיש בהם מעשים טובים ואין בהם תורה.⁶

“וערבי נחל” – אילו ישראל.

מה ערבה זו אין בה לא טעם ולא ריח, כך הן ישראל יש בהן בני אדם שאין בהן לא תורה ולא מעשים טובים.⁷

4 הדרשן דורש כסדר התורה (וכן הדרשנים והפרשנים ההולכים בעקבי חז”ל), ולכאורה הדבר פשוט – וראה להלן, הע’ 10.

5 הלשון עמומה מעט, ור’ זכריה הרופא, בעל מדרש החפץ (תימן, מחצית ראשונה של המאה ה”ו), ניסח את המדרש בצורה בוטה יותר: “שארבעת המינים דומים לבני אדם שצריך לחלקם, שהם או היודע ומקיים דומה לאתרוג, או שאינו יודע ואינו מקיים דומה לערבה, או היודע ואינו מקיים דומה להדס, או המקיים ואינו יודע דומה ללולב. וזה דמיון רחוק לא כוונת הכתוב” (מהד’ חבצלת, ירושלים תשנ”ב, עמ’ קסב, בתרגומו). ר’ זכריה הרופא גם שינה את זוגות הדימויים; ובעמ’ קס הוכיח “חכם ועם הארץ ובור ותלמיד חכמים” (“חכם” הוא כנראה האתרוג ו”תלמיד חכמים” הוא הלולב).

6 נדמה שאפשר לראות בהדס את המין הנבחר – פסיקתא דרב כהנא וזאת הברכה, מהדורת מנדלבוים (וכן להלן) עמ’ 438 (=דברים רבה יא ו; ההתייחסות במקורה אינה לארבעת המינים): “... וא”ר אלעזר אי זו ברכה בירך משה בתורה, כ”א” [ברוך אתה ה’] אשר בחר בתורה הזאת וקדשה ורצה בעושיה. כל[ו] [לא אמר] ‘בעמליה’ ולא ‘כהוגין בה’ אלא ‘בעושיה’ – כגון אלו שעושים את התורה לשמה. כגון אדם מיש[ו] [ארל] או [מר] ילא למדתי תורה ולא למדתי חכמה, מה אני – ריקס? אמר הבר[ך] [הקדוש ברוך הוא] ליש’, כל התורה וכל החכמה דבר א’ [חד] קל הוא, [אבל] מי שמתיירא ממני ועושה ד”ת [דבריו תורה], כל התורה וכל החכמה בלברי, שני [אמר] ‘ראשית חכמה יראת יי’ (תהלים קיא י) וכת[ו] [ב] ‘יראת יי’ היא אוצרו’ (ישעיהו לג ו).” על יראת ה’ הקורמת לחכמה יש הרבה בספרות התלמודית, ואכמ”ל.

7 ר’ יצחק עראמה (עקדת יצחק, אמור, פרסבורג תר”ט, קבר ע”ב-קה ע”א) ריכז את הדימוי השלילי של הערבה (אף שציטט “לאבדן אי אפשר” שבא מיד בהמשך המדרש): “הנה הורו (חז”ל) שאין באומה הזאת מי שיהיה ריק מהכוונה מועילה באלו הענינים ... ויש שאינן לא זה ולא זה ואינם שמים

ומה הקב"ה עושה להן? לא בדן אי פשר – אלא אמ'ר] הקב"ה: יוקשרו כולן אגודה אחת⁸ והן מכפרים אילו על אילו; ואם עשיתם כך, אותה שעה אני מתעלה, הה"ד [הדא הוא דכתיב, זה הוא שכתוב] "הבונה בשמים מעלותיו" – ואימתי הוא מתעלה? כשהן עושין אגודה אחת, שנאמר "ואגודתו על ארץ יסדה"⁹.

במקורות דלעיל אנו מוצאים את הרעיון העובר כחוט השני בכל ספרות ישראל, והוא אולי הבולט ביותר באתוס היהודי, עד לתקופה המודרנית: עליונותו של לומד התורה (שיש בידיו גם מעשים טובים), הדומה לאתרוג, שהוא פרי ההדר והוא הנחמד.¹⁰

ב

העמדת לומד התורה שיש בידיו גם מעשים טובים בראש הסולם החברתי, ומתחתיו לומד תורה שאין בידיו מעשים טובים, רומזת לנו על בעיה שחז"ל היו ערים לה והיא לימוד שלא לשמה (ועוד יותר, בניסוחו החד של בעל מדרש החפץ [לעיל בהע' 5], הלמד שלא

על לבם כוונה מיוחדת, זולת מה שהיא (הסוכה) מצוה כשאר מצות התורה לכו". כלומר הם מקיימים מצוות סוכה רק מבלי הכוונה הראויה.

כשני דורות אחריו כתב ר' שמואל יפה אשכנזי בפירושו "יפה תואר" למדרש רבה (כאן על פי דפוס וילנא של המדרש): "ואע"ג דאמרנן "כפלח הרימון רקתך" אפי' ריקנין שבך מלאים מצות כרימון' (ראה בראשית רבה ל' י', מהדורת תיאודור ואלבק עמ' 297 ושם ציונים נוספים), זה רק כי פרושים הם מחטא אבל לא יעשו מע"ט (מעשים טובים). או הפשט דאין בהם מצות תורת וזהירות במעשיהם". בספרות התלמודית באים סיפורים על אנשים ירודים ביותר, הראויים להוריד גשמים, אף יותר מגדולי החכמים, מכיוון שמתברר שאנשים אלה גומלים חסד עם הבריות, ראה ירושלמי תענית פ"א ה"ד, סד ע"ב.

8 וביפה תואר שם: "אע"ג דקיי"ל (אף על גב דקיימא לך, אף על פי שברור לנו) דלולב אין צריך אגד (אין צורך לאגוד את המינים לאגודה אחת), מ"מ (מכל מקום) כמה שנלקחו כאחד נחשב כאגודה".
9 ויקרא רבה ל' יב, עמ' תשט-תשי; ובעמ' תשז-תשט סמלים נוספים בארבעת המינים; ושם ציונים נוספים. ד"ר מאיר בראש העירני כי מדרש זה על ארבעה טיפוסים של המאמינים עבר לחדית' – ראה אל בוח'ארי, צחיח, פצ'איל אל קראן, שער 17, בירות 1981/1401 עמ' 107: "הקורא בקראן (ומקיים את דבריו), דומה לאתרוג שטעמו טוב וריחו טוב; ומי שאינו קורא בקראן (ומקיים את דבריו) דומה לחמר שטעמו טוב אך הוא חסר ריח; החוטא הקורא בקראן דומה להדס שריחו טוב וטעמו מר; והחוטא שאינו קורא בקראן דומה ללענה שטעמה מר והיא חסרת ריח" (תירגם מאיר בראש).

10 ראה בראשית ג' ו, "ונחמד העץ להשכיל" – תירגם אונקלוס: "וימרג אילנא לאסתכלא ביה". ומדוע מברכים על הלולב אם האתרוג הוא הנחמד? על כך מובא בתלמוד הבבלי (סוכה לו ע"ב): "אמר ליה רבי ירמיה לרבי זורקא, מאי טעם לא מברכין אלא על נטילת לולב? הואיל וגבוה מכולן. ולגבהיה לאתרוג ולברך (ויגביה את האתרוג ויברך)! אמר ליה: הואיל ובמינו גבוה מכולן". וראה להלן, הע' 22.

כמובן, בכל המקורות מובע גם רעיון של זיקה ושל אחדות.

לעשות) – ואף לימוד שמביא לידי טעות ושיבוש נזכר בספרות התלמודית;¹¹ הדברים ידועים ונסתפק בציון של מקורות בודדים.

בויקרא רבה לה ז (עמ' תתכו), אנו קוראים: "תני ר' חייא ... הלמד שלא לעשות נוח לו שלא נברא. א"ר יוחנן הלמד שלא לעשות נוח לו שנהפכה שליתו על פניו ולא יצא לאויר העולם". זו חוות דעת חריפה ביותר, אך לגבי "שלא לשמה" הדברים אינם כה חריפים – חז"ל הרי הכירו את טבע האדם. כך אנו מוצאים בברכות יז ע"א: "יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתשים שלום בפמליא של מעלה ובפמליא של מטה, ובין התלמידים העוסקים בתורתך, בין עוסקין לשמה בין עוסקין שלא לשמה. וכל העוסקין שלא לשמה, יהי רצון שיהיו עוסקין לשמה".¹² ובפסיקתא דרב כהנא, איכה (מהדורת בובר קכא ע"א, עמ' 254, ושם ציונים נוספים): "רב הונא אמ' למד תורה אע"פ שלא לשמה, שמתוך שאת למד אתה שלא לשמה, מכיון שאת מתעסק בה את חזור ועושה אתה לשמה".

תיאור ציורי של לימוד שלא לשמה אנו מוצאים בויקרא רבה ג א (עמ' נד): "טוב מי שהוא שונה שני סדרים ורגיל ממי ששונה הלכות ואינו רגיל ... רעותיה מתקרי בר הילכן (רצונו להיות נקרא בן הלכות; "בן" כמו בביטוי "בן תורה"). טוב מי שהוא שונה הלכות ורגיל ממי ששונה הלכות ומידה (אולי מהמידות שהתורה נדרשת בהן) ואינו רגיל ...

11 יוחנן כהן גדול; מנחם (חגיגה טז ע"ב, לפי דעת רבא); אלישע בן אבויה. וראה תוספתא חגיגה פ"ב ה"ח, מהדורת ליברמן עמ' 379, ושם ציונים נוספים. וראה יומא פו ע"א (מדרש תנאים לרברים ו ה, מהדורת הפנקס עמ' 25 [מדרש הגדול], סדר אליהו רבה כו, מהדורת איש שלום עמ' 140): "ואהבת את ה' אלהיך" – שיהא שם שמם מתאהב על ידך. שיהא קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים, ויהא משאו ומתנו בנחת עם הבריות ... אבל מי שקורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ואין משאו ומתנו באמונה, ואין דבורו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו: אוי לו לפלוני שלמד תורה, אוי לו לאביו שלמדו תורה, אוי לו לרבו שלמדו תורה. פלוני שלמד תורה – ראו כמה מקולקלין מעשיו וכמה מכוערין דרכיו"; והשוה לסיפור הנורא בתענית כ ע"א על ר' אלעזר בר' שמעון (ראה ניתוחו בחוברת שבילי אגדה א [תשנ"ט], עמ' 8-14), וראה יומא עב ע"ב: "... זכה – נעשית לו סם חיים, לא זכה – נעשית לו סם מיתה" (השוה למובא ממסכת תענית בהע' 12). וראה מדרש משלי ו ל (מהדורת בובר כט ע"א): "עם הארץ שלמד תורה וחזר לקלקולו הראשון" (השוה גם למהדורות ויסוצקי עמ' 53).

ידועה המימרא החריפה "תלמיד חכם שאין בו דעת נבלה טובה הימנו" – בניסוחה זה ("נבלה") היא לקוחה מויקרא רבה א טו, עמ' לב – ושם "דעת" היא דרך ארץ (נימוס), ראה בציוני מרגליות שם, וכן פירש ביפה תואר. מקורו של המשפט הוא בסדר אליהו רבה (פ"ו, עמ' 33), שממנו הועברו קטעים לא מעטים לשלוש הפרשות הראשונות של ויקרא רבה. וראה עוד במחברתי הנזכרת להלן בהע' 13, עמ' 53 הע' 10, היגר בהקדמתו למסכת דרך ארץ וד' פלוסר, תרבי"ס (תשנ"א), עמ' 163-170.

12 אבל רבא חלק ואמר (ברכות שם): "יכול העושה שלא לשמה נוח לו שלא נברא". וראה תענית ו ע"א: "תניא: היה רבי בנאה אומר, כל העוסק בתורה לשמה חורטו נעשית לו סם חיים ... וכל העוסק בתורה שלא לשמה נעשית לו סם המות" (השוה למובא לעיל בהע' 11 ממסכת יומא).

רעותיה מתקרי בר מכאלא (בן המידות). טוב מי שהוא שונה הלכות ומידה ורגיל ממי ששונה הלכות ומידה ותלמוד ואינו רגיל ... רעותיה מיתקרי בר אולפן (בן לימוד).¹³ אך לא היתה זו הבעיה היחידה שהטרידה את חז"ל בדונם בלימוד התורה. בעיה אחרת הבאה בספרות התלמודית היא ההירארכיה של לומדי התורה, או מהו הלימוד העדיף.¹³

וכן אנו לומדים בבבא מציעא לג ע"א: "העוסקין במקרא מידה ואינה מידה. במשנה מידה ונוטלין עליה שכו. בתלמוד אין לך מידה גדולה מזו (רש"י): אין לך מדה גדולה מזו שיתנו לב לטעמי המשנה". ובימי רבי "שבקו (עזבו) כולי עלמא מתניתין (רש"י): מלחזור על גרסת משנתם) ואזלו בתר (והלכו אחר) תלמוד", ורבי דרש "לעולם הוי רץ למשנה יותר מן הגמרא". אבל גם דרשתו לא הועילה ובירושלמי שבת, פט"ז ה"א, טו ע"ג, מובא שר' יוסי בי ר' בון אמר: "הדא דאת אמר (זה שאתה אומר) עד שלא שיקע בו רבי רוב משניות, אבל מששיקע בו רבי רוב משניות, לעולם הוי רץ אחר התלמוד יותר מן המשנה".

ובאבות דרבי נתן מהדורת שכטר, נוסח א פרק כ"ט, מה ע"א: "רבי יצחק בן פנחס אומר, כל מי שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות לא טעם טעם של חכמה. כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש לא טעם טעם של יראת חטא". ובספרי עקב פיסקא מט, מהדורת פינקלשטיין עמ' 115: "דורשי הגדות אומרים, רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם למוד אגדה".

הניסוח הקיצוני ביותר על היירארכיה בלימוד תורה בא בסוכה כח ע"א: "אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי שלא הניח ... דבר גדול ודבר קטן – דבר גדול מעשה מרכבה, דבר קטן הוויות דאביי ורבא".¹⁴

ג

הניסוחים שבספרות חז"ל חדים וברורים אך הם אינם שוללים את הדרכים השונות; בימי הביניים לעומת זאת הניסוחים על היירארכיה של תחומים בלימוד תורה, אף שאין בהם חידוש עקרוני והם פיתוח של הגמרא בסוכה, בצורות שונות, משתרבות לתוכם נימות פולמוסיות, שכדרך העולם הן חריפות ושוללות את האחר – ואביא כאן מעט הנצרך לענייננו.

13 בענין זה הבאתי מקורות במחברתי "ותלמוד תורה כנגד כולם", שנדפסה במשלב, עלון ישיבת הקב"ד בקיבוץ עין צורים, ל (תשנ"ז), עמ' 72-82, וכאן אזכיר רק את הנחוץ לענייננו; שם באים גם ביאורים ומחקרים לגופם של המקורות – קחם משם.

14 ראה א"א אורבך, מעולמם של חכמים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 509-510, י דן, על הקדושה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 286-290.

כתב רבינו בחיי אבן פקודה בסוף הקדמתו ל"חובות הלבבות":¹⁵

... וכן האלהים יתברך נתן ספר תורתו האמת לעבדיו לבחון אותם. והמשכיל הפיקח כשהוא קורא אותו ויבינהו הבנה ברורה יחלקהו לשלשה חלקים: האחד מהם, לדעת העניינים הדקים הרוחניים אשר הם מחכמת המצפון בחובות הלבבות ומוסרי הנפשות ויחייב את נפשו לעשותם תדיר ואחרי כן בירור ממנו חלק שני והיא חכמת חובות האברים בזמנם ובמקומם ...¹⁶

כלומר, לדידו של רבינו בחיי, לימוד הוויות דאביי ורבא אינו עונה על הכל. תמונה צבעונית (שחורה) של השתקעות בהוויות דאביי ורבא והזנחת "חובות הלבבות" מעלה ר' אשר בר' שלמיה, מחכמי לונגל שבפרובנס בסוף המאה הי"ב ובראשית המאה הי"ג, ב"קיצור חובות הלבבות" שחיבר:¹⁷

וגם כי נטבענו בעמקי תלמוד הבבלי אשר יאריך לימודו כל ימי חיינו יומם ולילה ולא יכולנו לצאת ידי חובתנו כי קצרה דעתנו ... וכאשר חישבתי בליבי כי אנחנו יגיעים כל היום לאיין, מפני רוב ההפסדים אשר נכנסים בנו בעבודת התלמוד כי במעט אשר אנחנו משיגים בה אנחנו מוסיפים גאווה וגאון כפליים וכפלי כפליים ומגנים בעבודה את רוב בני העולם לרוב כעסינו ותאוות יצרנו.

וכמעט בעונותינו הרבים נתחללה שם התורה על לומדיה כי אומרים שלא ימצא אדם מפליג בגאווה ובגאון וכעס וזדון כאשר מפליגים בני התורה מפני רוב השררה

15 מהדורת צפרוני, עמ' 99.

16 על המיוחד בשיטת רבינו בחיי כאן ראה דן (לעיל, הע' 14), עמ' 366-368. וראה גם בתחילת הקדמת רבנו בחיי (עמ' 79): "ואני שאלתי אחד מהנחשבים מחכמי התורה במקצת מה שזכרתי לך בחכמת המצפון והשיב אותי, כי הקבלה (המסורת) תעמוד במקום העין בזה ובמה שדומה לו. אמרתי לו: אין זה ראוי אלא למי שאין בו יכולת לעיין, מפני מיעוט הכרתו ורוחק הבנתו ... אך מי שבכח שכלו והכרתו לעמוד על בירור מה שקיבל ועכבוהו מלעיין בו בשכלו העצלות והקלות במצוות האל ובתורתו – הוא נעש על זה ואשם על אשר התעלם ממנו". וראה, אולי, כבר באמונות ודעות לרס"ג, פרק עשירי, מהדורת "קאפח עמ' פז-רפח (ובעוד מקומות שם). ומוזית שונה מעט ראה הקדמת ר' יהודה ך' תיבון לספר הרקמה מאת ר' יונה ך' ג'אנח, מהדורת וילנסקי עמ' ב. והשווה לרמב"ם בפתיחת המורה: "אין מטרתו של ספר זה ... ולא ללמד את מי שעיין במדע התורה בלבד, דהיינו בהלכה; שכן מטרת הספר הזה וכל מה שמסוגו הוא חכמת התורה לאמתה" (מהד' מ' שורץ, א, תל אביב תשנ"ז, עמ' 5); רמב"ם, מורה, ח"ג פרק נא, במשל הגן.

17 מובא כאן על פי "תאישמע, קיצור ספר 'חובות הלבבות' לר' אשר בר' שלמיה מלונגל", עליו ספר י (תשמ"ב), עמ' 21-22. על ר' אשר זה ראה "תאישמע, רבי ורחיה הלוי – בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 167-168.

והגאון אשר משתררים על בני העולם ואומרים עליהם "ארור שזה לימדו חכמה",¹⁸ ומה יועיל להם לימודם וחכמתם כי אם להוסיף גאווה וגאון ... ועליהם נאמר "כי ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם" (הושע יד י').¹⁹

הערכה קיצונית ביותר של הוויתור דאביי ורבא באה בוהר (רעיא מהימנא) בראשית, מהדרות מרגליות (וכן להלן) כז"א:

"ויבואו מרתה ולא יכלו לשנות מים ממרה" וגו' (שמות טו כג). כגוונא דא אמרו מארי מתניתין (כגון זו אמרו בעלי משנה) "וימררו את חייהם בעבודה קשה" – בקושיא; "בחומר" – בקל וחומר; "ובלבנים" – בלבון הלכתא; "ובכל עבודה בשדה" – דא ברייתא; "את כל עבודתם" וגו' (שמות א יד) – דא משנה. אם תייבין בתיובתא אתמר בהון (אם שבים בתשובה נאמר בהם) "וירורו יי' עץ" – ודא (וזה) עץ חיים וביה (ובו) "וימתקו המים" (שמות טו כה).²⁰

18 ראה לעיל, הע' 11.

19 על זוית ראייה נוספת בביקורת על לימוד התלמוד ראה י' תא-שמע, "מצוות תלמוד-תורה כבעיה דתית וחברתית ביספר חסידים", בספרו הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, 1100-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 117-124 (=בראילן יד-טו [תשל"ז], עמ' 102-109); והשוה לדברי ר' יצחק מוירא בספרו אור זרוע, אלפא ביתא ס' לא.

20 וראה י' בער, "הרקע ההיסטורי של הרעיא מהימנא", ציון ה (ת"ש), עמ' 20 (=הג"ל, מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 325); א"א אורבך, "המסורות על תקופת הסוד בתקופת התנאים", ספר יובל לג' שלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' כג הע' 104 (=מעולמם של חכמים, עמ' 508) [ראה דן (לעיל, הע' 14), עמ' 286-287]; י' תשבי, משנת הווהר, ב, עמ' שפא-שצו. חומר נוסף על הבכורה בלימוד, שאין בו בכדי מיצוי, ראה אצל ב"צ דינור, ישראל בגולה, כ"ד, פרקים חמשה עשר וששה עשר. [ליחס שבין "אנשי התלמוד" לבין "יורדי המרכבה" ראה א' גרינלד, "לבעיית המחקר בעיסוקם של חכמים במיסטיקה", יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד, מחקרים לכבודו של שמואל ספרא, ירושלים תשנ"ג, י' דן, "לבעיית מעמדם ההיסטורי של יורדי המרכבה", ציון ס (תשנ"ה)].

ביקורת לגלגנית על רבנים ראה בשירו של ר' שמואל הנגיד, "הירהב זמן", מהד' דב ירדן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 228. התקפה חריפה ביותר על "הרבנים" נמצאת בספר הקנה והפליאה, ראה מה שהביא י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב 1965, עמ' 220-225. (ספר הקנה והפליאה נכתב אולי בביוניטין, ולא בספרד, ראה י' תא-שמע, "היכן נתחברו ספרי הקנה והפליאה?", פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, ספר יובל י' כ"ץ, ירושלים תש"ס, עמ' נז-נח, מ' אורון, "מיהו מחבר ספר הפליאה וספר הקנה?", תרכ"ן נד [תשמ"ה], עמ' 297-298).

ד

כמובא בפרק א', ארבעת המינים מסמלים מעמדות בכלל החברה היהודית, ובראשם האתרוג, שיש בו ריח ויש בו טעם, וכאמור בהערה 4, זהו הנתיב שהילכו בו פרשנים ודרשנים.

והנה, שני דרשנים (?) נזקקו דוקא להיירארכיה שבלימוד התורה ואחד מהם העיר גם על לימוד שלא לשמה.

כתב בעל "מדרש אגדה" (מהד' בובר, לפסוק "ולקחתם לכם", עמ' נו):²¹

"כפות תמרים" – אלו בעלי מקרא.²²

"פרי עץ הדר" – אלו בעלי משנה ותלמוד, שיש להם טעם וריח ומראה כמו האתרוג הזה שיש בו אלו השלשה, טעם ריח ומראה.

"וענף עץ אבות [!]" – אלו הבינונים המתהלכים בחסידות ובתמימות, שיש להם ריח ואין להם טעם. רצה לומר, כי עושים בטובת נפשם ואשריהם ואשרי חלקם; אבל אין להם לימוד.²³

"וערבי נחל" – אלו הרשעים שאין להם לא טעם ולא ריח, כמו ערבי נחל.

בכיוון דומה, אך מפותח יותר, ואף מפתיע, כתב ר' מנחם בן זרח (ספרד, המאה הי"ד) בספרו "צדה לדרך" (מאמר רביעי, כלל ששי, פרק ראשון):

המין האחד הוא "פרי עץ הדר", שביארו חז"ל [שהוא אתרוג שטעמו טוב וריחו טוב ותועלתו קרובה ומפורסמת – כנגד כת הרבנים יודעי דת ודין ומורים המצות האסור והמותר וריחם טוב לפי מעשיהם הנאים והטובים, והם מפורסמים על הטוב ועל היושר. ולפיכך הקדימ[ת]ו התורה.²⁴

והמין השני "כפות תמרים", שהוא החוטר העולה ביושר ולא יטה ימין ושמאל ושתי קצותיו העליונות דבקות בו והוא נותן פרי לסוף שבועים שנה²⁵ – וכנגד

21 המחבר ומקומו אינם ידועים; נראה שהיה מעט אחר זמנו של רש"י.

22 התחיל בתמר, כסדר המשנה, ולא בפרי עץ הדר כבפסוק; וראה לעיל הע' 4, 10. [וראה שבת ב ע"א, תוס' ד"ה יציאות השבת; ואכמ"ל].

23 ראה לעיל, הע' 6.

24 להלן מותח ר' מנחם ביקורת על "כת הרבנים", אך אין היא כה חריפה כמו זו שמתח בעל "קיצור חובות הלבבות" (לעיל, אחרי הערה 17).

25 ראה זוהר ויקרא, טז ע"א: "צדיק כתמר" (תהלים צב יג) – מאי כתמר? דהא מכל אילני עלמא לית דמתעבכ לאפרחא כמו תמר דסליק לשבעין שנין" (שהרי מכל אילנות שבעולם אין שמתעבכ לפרוח כמו תמר שעולה לשבעים שנה).

המין הזה כת החכמים היודעים ביאור התורה שהוא הגמרא ומבינים טעמיהן ויודעים את בוראם והעולים מעלה מעלה למשכיל והמבינים הדברים על אופןם, הדבר הנאמר כפשוטו והדבר הנאמר בדרך הרמז והסוד ודרך משל ועליהם אמר שלמה "אכול בני דבש כי טוב" (משלי כד יג); ומה שאמר "דבש מצאת אכול דייך" (שם כה טז) – שלא ישאל מה למעלה מה למטה מה לפניו מה לאחור.²⁶ ולכן מברכין על מי שהוא גבוה מכולם בקומה²⁷ ובמעלה, והוא שתועלתו באחרית הימים ובאחריתו יתן פריו מתוק מכל פרי. וכן החכמים השתולים בבית השם יתברך "עוד ינובון בשיבה דשנים ורעננים" (תהלים צב טז), ואומר: "צדיק כחמר יפרח כארז בלבנון ישגה" (שם צב יג); וכן הדקל אמרו חז"ל אין לו אלא לב אחד.²⁸ ואלו הם הנקראים "חכמי לב",²⁹ כי זה תלוי בלב והכנתו ולכן מְשַׁלֵּם במין זה ולא באתרוג שהוא מעט חמוץ. וכן [הם] חכמי הרבנים הלומדים כפשוטו כל דברי התורה והגמרא בלתי תוספת ביאור שכלי. וזה מאמר חז"ל "ראיתי בני עליה והנם מעטים".³⁰

המין השלישי "ענף עץ עבות", עץ שפל הקומה ועליו חופין את רובו ופריו לא תואר לו ולא הדר ומציאותו לריח – וכנגד המין הזה אנשי המעשה, והם עמי הארץ ריקים מן החכמה ומלאים מצות כרמון ועושים לשם שמים דרך ענוה ושפלות, לא לחכמה.

המין הרביעי "ערבי נחל", שהם יפים וטובים כשהם שתולים על הנהר, ובהיותם שם (על הנהר) לא טעם להם ולא ריח, אבל הם רעננים מריח המים – וכנגד המין הזה שאר אנשי התורה ובעלי מקרא ובעלי נכסים המאמינים בתורה אמונה המונית ועושים מעשים להתגאות ולהתגדל בין העם.³¹

26 תוספתא חגיגה פ"ב ה"ז, עמ' 382 ושם ציונים נוספים. וראה תוספתא שם שם ה"ג, עמ' 381.

27 ראה לעיל, הע' 10.

28 סוכה מה ע"ב, תנחומא במדבר טו; והשוה לויקרא רבה המוכא לעיל בהע' 2.

29 שמות כח ג, איוב לו כד. וראה זוהר תצוה, קעט ע"ב: "ואתה תדבר אל כל חכמי לב" – בגין דכלהו לא אחיין למעבד עבדתא עד דרוח קדשא ממלא בגווייהו ולחש לון בלחישו וכדין עבדי עבדתא (מפני שכולם אינם באים [יכולים] לעשות מעשה [מעשה של עבודת המשכן] עד שרוח הקודש מדברת בתוכם ולוחשת להם בלחישת ואז עושים מעשה). וראה שם על "מלאיתי רוח חכמה".

30 סוכה מה ע"ב, סנהדרין צז ע"ב.

31 את מי הוא ראה לנגד עיניו? השווה לדברי בעל "קיצור חובות הלכות" דלעיל; וראה לעיל, הע' 20. על מתינתו של ר' מנחם בביקורתו על "כת הרבנים" ראה בער, תולדות (לעיל, שם), עמ' 222.

מצאנו כאן את המרכיבים שהענינו עליהם בפרקים ב' ו'ג', אך גם הופתענו: המין החשוב הוא הלולב ולא האתרוג. כלומר, "מלחמתו" של ר' מנחם בר' זרח בסוג מסוים של לימוד ובסוג מסוים של חכמים, הביאתו לסטות מן הנתיב הכבוש של המדרשים;³² במקרה (?) הוא גם פירש יפה מדוע מברכים על הלולב ולא על האתרוג.³³

לפנינו אפוא שתי מסורות על הבכורה בארבעת המינים, האחת מפותחת בספרות התלמודית, והאחרת מפותחת בספרות הקבלית, אך אפשר ששורשיה גם כן בספרות התלמודית (הלולב הגבוה). על פי דרכנו, הביאנו העיון בלולב ובאתרוג, להתבונן בדעתם של חכמים על החברה בכלל ועל תלמידי חכמים ותלמודם בפרט.³⁴

32 לפי שעה לא מצאתי מי שקדם לר' מנחם בן זרח בשימוש כזה של דימוי ארבעת המינים. אפשר שדבריו על מרכיביו של הלולב מושפעים מדימוי הלולב כבבלי ומשם (?) בספר הבהיר, מהדורות מרגליות ס' צז-צח (עמ' מג), ס' קו (עמ' מד) – "לו [ל"ו נתיבות חכמה] ל"ב". [ראה רמב"ן לויקרא כג מ: "ועל דרך האמת פרי עץ הדר הוא הפרי שבו רוח התאוה וכו' חטא אדם הראשון ... והנה החטא בו לבדו ... וכפות תמרים הוא הראש הקו האמצעי כפול וגבוה על כלם וענף עץ עבות רמו לשלש ספירות בכד אחד ... וערכי נחל כענין שנאמר 'סילו לרוכב בערבות' (תהלים סח כ) כי יתעברו במדת הדין ומדת הרחמים. מכאן תבין ותדע שאין האתרוג עמהם באגודה (ואף על פי כן?) והוא מעבך בהם ...". בדברי הרמב"ן אפשר לראות את העדפת הלולב (ואולי אף אף ההדס והערבה) על האתרוג – הערת ד"ר ח' פדיה. אבל ראה בהמשך הרמב"ן, בהביאו את מדרש ר' נחוניא בן הקנה (ספר הבהיר): "... זה אתרוג שהוא נפרד מאגד הלולב ואין מצות לולב קיימת אלא בו, והוא אגוד עם הכל, שעם כל אחד הוא ועם כלם יחד הוא".] בוזהר (רעיא מהימנא) במדבר, רנו ע"א: "לולב יסוד ... אתרוג מלכות" – כלומר, האתרוג הוא בספירה התחתונה ביותר. על לולב ואתרוג (בעיקר על אתרוג) ראה מ' אידל, ר' מנחם וקנאטי המקובל, א, ירושלים ותל-אביב, עמ' 216, 221-222 (תורה לפרופ' מ' אידל על הפניה זו).

על בכורת הלולב או האתרוג ראה מחזור ויטרי עמ' 435: "אתרוג בגימטריא שש מאות ועשר, ולולב והדס וערבה – הרי תרי"ג מצות, שש קולה מצותו (באמת "מצוותם", אבל החשוב הוא האתרוג) לפני המקום כתר"ג מצות; ולעומתו ר' אלעזר בעל הרקח, הלכות סוכות (ירושלים תשכ"ז עמ' קיט): "החומש מתחיל בב' – 'בראשית' – ומסיים בל' – 'כל ישראל'. הנביאים מתחיל בו' – 'ויחי אחרי מות משה' – ומסיים בל' – 'עמו ויעל' (או שבעל הרקח לא דק בלשונו, או שספר דברי הימים צורך לפניו לנביאים וחתם אותם). הרי לולב שקול ככל התורה כולה". וראה בהערה הבאה. שילוב של שתי המסורות אנו מוצאים בדבריו של ר' ישראל אלקנה (שהיה בן מקומו של ר' מנחם בן זרח, טולדו, ומעט צעיר ממנו), שדבריו בנויים בעיקר על מדרשי חז"ל. דבריו על ארבעת המינים מבלטים את ייחודו של ר' מנחם – אחר שהביא את המדרשים "הרגילים" על ארבעת המינים, שבהם האתרוג הוא החשוב, חזר ושילב את דימוי הלולב כעיקר, אך חלק את כבודו לכלל ישראל: "... אבל כשמברך ומענין בו יהיו פניו כנגד השדרה, מפני שהלולב הוא רמו להב"ה [להקדוש ברוך הוא] שהוא עליון על הכל, כך הלולב גבוה על שלשת המינים ... וכשישראל הוא לבם אחד לאביהם שבשמים, כמו הלולב שאין לו אלא לב אחד, הם עולים למעלה גדולה כלולב שהוא מינו גבוה מכל האילנות. לפי[כך] נוטלו בימין, שהנוטל עומד לימינו של הב"ה" – מגורת המאור, מהדורת ענעלאו, עמ' 428. על קדימויות בתורה ובחברה היהודית ראה עוד במחברתי "קבלו עליהם תלמוד תורה והמעשה – תורה, תלמוד תורה וקבלת תורה בזמן הזה" (ברפוס).